

Asya Studies

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Year: 7 - Number: 23 p. 213-236, Spring 2023

Ordunun At Gücünü Geliřtirmek: Bir Askerî Çiftlik Olarak Bağdat Veziyeye Çiftlik-i Hümayunu (1893-1913)*

*Improving the Horse Power of the Army: Baghdad Waziriyah Military Stud-Farm
(1893-1913)*

DOI: <https://doi.org/10.31455/asya.1252685>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliř Tarihi /
Article Arrival Date
18.02.2023

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
06.03.2023

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
30.03.2023

Asya Studies

Dr. Öğr. Üyesi Erdal Çiftçi
Mardin Artuklu Üniversitesi, Meslek
Yüksekokulu, Mimarlık ve Şehir
Planlama Bölümü
erdalciftci@artuklu.edu.tr

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0002-8716-2031>

* “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” beyanları: Bu çalışma için herhangi bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. Bu makale, İntihal.net tarafından taranmıştır. Bu makale, Creative Commons lisansı altındadır. Bu makale için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Öz

Bu çalışmada II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti ordusunun ihtiyaç duyduğu atların cins olarak iyileştirilmesi ve sayıca artırılması için Çiftlikât-ı Askeriye Nezâreti'ne bağlı olarak açılan Bağdat Veziyeye askerî çiftliği ele alınmıştır. Merkezileşen Osmanlı Devleti'ndeki süvarinin ihtiyaç duyduğu atların tedarik edilmesi artık merkezi hükümetin sorumluluğundadır. Bu çerçevede II. Mahmud'dan itibaren faaliyet göstermeye başlayan askerî çiftliklerin sayısı II. Abdülhamid döneminde artırılmıştır. II. Abdülhamid döneminde açılmış olan Veziyeye çiftliği de bu çerçevede konjonktürel konumu, 6. Ordu'ya merkez oluşu, Dicle ile Diyala nehirlerine yakınlığı ve safkan Arap atlarına sahip konar-göçer aşiretlerin bu bölgede bulunmalarından dolayı Bağdat'ta faaliyet göstermiştir. Bu çiftlikte Aneze ve Şammar gibi aşiretlerden damızlık olarak satın alınan veya hediye olarak kabul edilen safkan Arap aygır ve kısırakların kullanılarak at cinsinin iyileştirilmesi ve sayıca çoğaltılması amaçlanmıştır. Bilhassa II. Abdülhamid dönemi boyunca faaliyet gösteren bu askerî çiftliğin en büyük sorunu su olmuştur. Su setlerinin ve isale hatlarının inşasında yaşanan sorunlar ve at yetiştiriciliği için düzenli bir plan ve programın uygulanmıyor oluşu sebebiyle Veziyeye çiftliğinde arzu edilen amaçlara tam anlamıyla ulaşılamamıştır. İttihat ve Terakki yönetiminin iktidarı ele geçirmesinden sonra Veziyeye çiftliği idaresi Maliye Nezâreti'nin kontrolüne alınmış, söz konusu damızlık hayvanlar satılmıştır. Faaliyetlerinin sınırlı bir ziraata indirgendiği Veziyeye çiftliğinde devam eden su sorunundan dolayı ordunun at ihtiyacı için kurulan Remont deposu uygulamaya geçirilememiştir. Bu çerçevede diğer askerî çiftliklerde olduğu gibi Veziyeye çiftliğinde at yetiştiriciliği, hayvancılık ve tarımsal faaliyetler arzu edilen üreticilik seviyesine ulaşmamıştır.

Anahtar Kelimeler: At, II. Abdülhamid, Çiftlik, Veziyeye, Aşiret

Abstract

This study focuses on the Baghdad Waziriyah military stud-farm, which was established under the direction of the Ottoman Ministry of Military Stud-farms to enhance horse breeds and increase the number of horses required by the Ottoman army during the Hamidian era. The supply of horses needed by the cavalry in the age of centralization became the responsibility of the central government. In this regard, the number of stud-farms that started to operate during the reign of Mahmud II was increased during the reign of Abdulhamid II. Waziriyah stud-farm, which was built by Abdulhamid II, was opened in Baghdad due to its strategic location, being the center of the 6th Army, close to the Tigris and Diyala rivers, and nomadic tribes with purebred Arabian horses in this region. It was aimed to improve the horse breed and increase it in number by using purebred Arabian stallions and mares bought or gifted from tribes such as Anazha and Shammar. The biggest problem of this military stud-farm, which was operating especially during the reign of Abdulhamid II, was still the water problem. Due to the problems experienced in the construction of the water levees and the transmission lines and the lack of a regular plan and program on horse breeding, the Waziriyah farm could not fully reach its desired goals. After the Committee of Union and Progress came to power, the administration of the Waziriyah stud-farm, whose income was left to them, was taken under the control of the Ottoman Ministry of Finance and the breeding animals were sold. Due to the ongoing water problem in the Waziriyah stud-farm, where its activities were reduced to a limited agriculture, the practice of raising foals under Remont stud-farms could not be implemented. In this context, the desired productivity level in terms of horse breeding, livestock and agricultural activities could not be reached in Waziriyah farm, as in other military farms.

Keywords: Horse, Abdulhamid II, Stud farm, Waziriyah, Tribe

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Çiftçi, E. (2023). Ordunun At Gücünü Geliřtirmek: Bir Askerî Çiftlik Olarak Bağdat Veziyeye Çiftlik-i Hümayunu (1893-1913). *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 7(23), 213-236.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl öncesinde at yetiştiriciliği konusunda karşılaşılan en kurumsal yapı İstâbl-ı Âmire'dir. İstanbul ve çevresinde hara tarzında ahırlar kullanılmış ve sarayın ihtiyaç duyduğu hayvanlar burada beslenmiştir. İstabl-ı Âmire'ye atlar satın alma yoluyla veya terekelerden kalan hayvanların buraya sevkiyle sağlanmıştır (Uzun, 2020: 2-3,10,77; Özlü, 2010: 157-158,204). Taycı Ocağı gibi hayvanat ocakları İstâbl-ı Âmire'nin ihtiyaç duyduğu tayları Mısır ve Trabzon gibi çok çeşitli yerlerden İstanbul ve çevresine sevk etmiştir. Tımar sisteminin zorunlu tuttuğu sipahilerin atları ve silahları ile savaş meydanlarına hazır olarak gelmeleri Osmanlı Devleti'nde sistematik ve gelişmiş haralar sistemine ihtiyacı azaltmıştır (Akıncı, 2017: 53,56). 18. yüzyılda âyanın büyük oranda söz konusu fonksiyonu yürütüyor olmalarından kaynaklı olarak ayrıca merkezileşmiş bir at yetiştiriciliğine başvurulmamıştır. Kendi atını hazırlayan sipahiliğin ve âyan gücünün ortadan kaldırıldığı 19. yüzyıl başından itibaren Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu at tedariki ve yetiştiriciliği konusundaki eksiklik daha çok belirginleşmiştir (Emiroğlu ve Yüksel, 2003: 136,142,160). Akıncı (2017:53)'ya göre ordunun yıllık 20.000 ile 30.000 arasında at ihtiyacı bulunmaktadır ve Osmanlı merkezi hükûmeti bu yüksek sayıdaki atın tedarikini sağlamak zorunda kalmıştır. Kırım Savaşı sonrasındaki gelişmelerle birlikte ordunun at ihtiyacındaki eksiklik at ithalatını zorunlu hale getirmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında bu eksiklik daha belirgin hale geldiğinden askerî çiftlik sayılarının artırılmasına karar verilmiştir.

Bu askerî çiftliklerin birçoğu araştırmacılarca incelenmiştir. Köksal askerî çiftlikler arasındaki eski ve merkezî olan Hüdavendigâr Sancağı'na bağlı Çifteler çiftliğinin bir haraya dönüşüm sürecini ve bu teşebbüs sürecinde ortaya çıkan problemleri ele almıştır (Köksal, 2009: 333-365). Seda Tan ve Sevim Erdem ise bu askerî çiftlikleri en ayrıntılı ele alan araştırmacılarıdır. Tan, Osmanlı Devleti'nde *At Yetiştiriciliği (1842-1918)* isimli çalışmasında askerî çiftlikler üzerinden ordu için girişilen at yetiştiriciliği deneyimini ayrıntılı olarak ele almıştır (Tan, 2015). Tan bu çalışmasında sınırlı da olsa Veziriye çiftliği ile ilgili bazı bilgiler paylaşmaktadır. Sevim Erdem ise müstakil çalışmalarında Harnine,¹ ile Malatya Sultansuyu çiftliklerini çalışmış ve Veziriye'de vakıf arazilerle ilgili olarak yaşanmış sınır problemlerini tartışmıştır (Erdem, 2017, 2017a, 2018, 2019, 2019a). Malatya Sultansuyu harası aynı zamanda bir yüksek lisans çalışmasında incelenmiştir (Çetinkaya, 2018). Alpaslan ve Özdamar ise çalışmalarında Çukurova askerî çiftliğini ele almışlardır (Alpaslan ve Özdamar, 2019). Her ne kadar zikredilen çalışmalarda Veziriye çiftliğine de kısaca değinilmişse de bu bilgiler sınırlı düzeydedir. Bu çalışmamızda Osmanlı arşivi vesikalari ağırlıklı olmak üzere Veziriye çiftliği etrafında ele alınmıştır. At eksikliğini gidermeye yönelik olarak II. Abdülhamid döneminde açılan askerî çiftliklerin genel anlamda önem ve fonksiyonuna değinilmektedir. Devletin Asya topraklarında açılan askerî çiftliklerinden biri olan Bağdat Veziriye çiftliğini ele alan bu çalışma, çiftliğin nasıl ve ne zaman kurulduğunu, bölge aşiretlerinin bu çiftliğin kurulmasındaki etkisini, kronolojik olarak çiftliğin dönüşümünü ve kapatılması süreçlerini tartışmaktadır. Literatürün diğer askerî çiftlikler üzerinden vardığı sonuçlar bu mikro çalışma ile Veziriye çiftliği üzerinden incelenmektedir.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ASKERÎ ÇİFTLİKLER

Osmanlı kurumlarında ihtiyaç duyulan merkezileşmenin sacayaklarından birini de ordunun çeşitli eksikliklerinin giderilmesi oluşturmuştur. Bu çerçevede Tanzimat dönemiyle birlikte ordunun merkezî bir at üretim sistemine ihtiyaç duyduğu anlaşılmıştır. II. Mahmut döneminden itibaren bu problemin çözülmesi için komisyonlar kurulmuş, Kumarcı gibi bazı âyanın elindeki çiftlikler istimlak edilmiş, Avrupa'dan uzmanlar getirtilerek istihdam edilmiştir (Emiroğlu ve Yüksel, 2003: 162,164). Osmanlı Devleti'nde en aktif hara tarzı askerî çiftlik Eskişehir'deki Kumarcı âyanından alınarak 1824 yılında askerî çiftliğe dönüştürülen Çifteler çiftliğidir. Bir diğer askerî çiftlik ise 1863 yılında Sultan Abdülaziz tarafından Malatya Sultansuyu'nda kurulmuştur (Tan, 2015: 127,158). Bu arazi önce kışlaya sonrasında ise askerî bir çiftliğe çevrilerek kurulmuştur (Erdem, 2017: 147). At tedariki konusunda II. Mahmud döneminde başlatılan bu reform hareketi II. Abdülhamid döneminde sayıca artırılan askerî çiftliklerle devam etmiştir. Hatta en fazla askerî çiftliğin açıldığı dönem II. Abdülhamid dönemi

¹ İlgili çiftliğin ismi Erdem tarafından "Harnini/Kharnini", Tan tarafından ise "Harbine" olarak okunmuştur. İlgili çiftlik "Harnine"

olarak okunduğundan çalışmada bu şekilde isimlendirilecektir.

olmuştur.² Bu dönemde 1892 yılında Adana Çukurova çiftliği, 1893 yılında konumuzu ilgilendiren Bağdat Veziriye çiftliği, 1899 yılında Musul-Tikrit bölgesindeki Harnine çiftliği ve 1902 yılında ise Halep'teki Hamra çiftliği kurulmuştur (Tan, 2005: 160-162; Erdem, 2018: 338).

Bu askerî çiftlikler Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu sayıda ve kalitede iyileştirilmiş at cinsini ordu için tedarik etmek üzere kurulmuştur. II. Abdülhamid at ithalatının önüne geçilmesi için bu askerî çiftlikleri açtırmıştır:

Topçu ve süvari asâkir-i şahaneye elverişli olacak ve kifâyet edecek cins-i feres hayvanatın harice müracaat edilmeksizin memâlik-i şahane dâhilinde tedarik edilebilmesi nezd-i âli cenâb-ı cihandârîde fevkalade matlub ve mültezim olub (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi (BOA), Y.MTV. 169/90, 9 Teşrinisani 1313/21 Kasım 1897).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Seraskerlik çatısı altında Hara-yı Hümâyun Nezâreti kurulmuştur. Belgelerde Çiftlikât-ı Askerîye Nezâreti olarak da geçen bu yönetimin başına II. Abdülhamid'in yaverlerinden Ferik Muzaffer Paşa atanmıştır (BOA, Y.MTV. 192/21, 29 Haziran 1315/11 Temmuz 1899). 1879 yılında kabul edilen İdare-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre uygun mevkilerde askerî at çiftlikleri kurulmuş ve idaresi ordudaki süvari askerleri tarafından sürdürülmüştür (Tan, 2005: 34). Dolayısıyla Veziriye çiftliği de dâhil olmak üzere ismi yukarıda zikredilen askerî çiftlikler Hazine-i Hassa Nezâreti dâhilinde işletirilen ve Emlâk-ı Hümâyun'a bağlı olan çiftliklerden değildir. Maliye Nezâreti, Emlâk-ı Hümâyun'a bağlı çiftliklerden vergi talep etmediği gibi bu askerî çiftliklerden de vergi toplamamış, bu gelirler at yetiştiriciliği için ilgili çiftlik yönetimine bırakılmıştır (Terzi, 2020: 102).

Çifteler çiftliği 1. Ordu, Sultansuyu 4. Ordu, Hamra 5. Ordu, Irak bölgesindeki Harnine ve Veziriye de 6. Ordu'nun at ihtiyacını tedarik etmesi için açılmıştır. Bu tür askerî çiftlikler Sakarya, Sultansuyu, Ceyhan, Dicle ve Diyala nehirlerinin yakınlarında kurulmuş çiftliklerdir (Tan, 2005: 128,158,163). Bu askerî çiftliklerin su kaynaklarına yakın bir konumda inşa edilmelerine ayrıca bir önem verilmiştir. Konumuzu ilgilendiren Veziriye ve II. Abdülhamid'in kurdurduğu diğer askerî çiftlikler fark edileceği üzere ağırlıkla devletin doğu topraklarında kurulmuştur. Bu dönemde Hazine-i Hassa Nezâreti aracılığıyla Emlâk-ı Hümâyun'a dâhil edilen emlak ve araziler siyasi amaçlar da gütmüştür. Irak, Halep ve Musul gibi işgalinden endişe duyulan yerlerdeki arazi Sultan II. Abdülhamid veya ordu adına tapu edilmiş, bazı imtiyazlı teşebbüsler yalnızca Hazine-i Hassa Nezâreti'ne bırakılmıştır (Akbal, 2007: 145; Terzi, 2020: 93-94).³

Ancak Veziriye de dâhil olmak üzere bu askerî çiftliklerde verimli ve programlı bir at yetiştiriciliği sistemi oturtulamamıştır. Bu sebeple 1897 yılında Çiftlikât-ı Askerîye Nâzırı Muzaffer Paşa II. Abdülhamid'e bir layiha sunarak askerî çiftliklerdeki at yetiştiriciliğini iyileştirmeye çalışmıştır. Bu layihaya göre Kağıthane'de bir mektep at yetiştiriciliği için açılacak, her vilayetten çiftlik sahipleriyle at yetiştirenlerin bir çocuğu burada eğitim alacak ve eğitim sonrasında bu kişiler memleketlerinde Müessesat-ı Feresiye Müfettişi olarak resmî görev alacaktır. Ayrıca Dersaadet'te Seraskerlik bünyesinde Müessesât-ı Feresiye Nezâreti kurularak çiftlik sahipleriyle iletişim halinde olunacak ve bu Nezâret vilayetlerdeki ziraat odaları gibi zengin hayvan sahiplerinden oluşacak beş kişilik Encümen-i Feresiye üyelerini yönlendirecektir. Ziraat Nezâreti'nden bir miktar ödenek de bu sebeple Seraskerliğe aktarılacak, bu bütçeyle damızlık aygırlar devletçe satın alınarak at depolarına teslim edilecektir (BOA, Y.MTV. 169/90, 9 Teşrinisani 1313/21 Kasım 1897). Fakat Muzaffer Paşa'nın bu planının uygulamaya döküldüğüne dair bir bilgi bulunmamaktadır. Taha Bey *Emlâk-i Devlet* isimli eserinde Çifteler, Sultansuyu, Çukurova, Veziriye, Harnine ve Hamra askerî çiftliklerinin süvari askerleri için at yetiştirilmek üzere hara şeklinde açıldıklarını, layıkıyla bir sonuç elde edilemediğini, en mamur olanının Çifteler çiftliği olduğunu, çiftlik gelirlerinin yüksek masraflara karşılık gelmediğini paylaşmaktadır (Akbal, 2007: 127). Nâzır Muzaffer Paşa'nın da belirttiği üzere haralarda görev yapan memurlar işlerinin ehli değillerdir (Çetinkaya, 2018: 22-23). Muzaffer Paşa ayrıca Ziraat Nezâreti'ne askerî çiftliklere yardım etmesi emri verilmiş olmasına rağmen bu konuda Nezâretçe hiçbir katkının sunulmadığını,

² II. Abdülhamid'in bu dönemde Yıldız sarayındaki hayvan yetiştiriciliğine de özel bir ilgi ve merakının bulunduğu anlaşılmaktadır (Çakılcı, 2018). II. Abdülhamid çiftliklerdeki at sayısının artırılmasına önem verdiği gibi haberleşme için posta güvercinlerine de önem vermiştir (Güllü, 2020: 1189).

³ Örneğin Tan'a göre Çukurova Anavarza çiftliği Osmanlı Ermenilerinin bu yörede artış gösteren arazi sahipliğine engel olmak amacıyla kurulmuştur (Tan, 2005: 160).

yalnızca Seraskerlik bünyesinde bu işin devam ettirildiğini, Avrupa’da ise bu tür çiftliklerin işin ehli olan kişilerce ve büyük çiftlik sahipleri tarafından yürütüldüğünü belirtmektedir (BOA, Y.MTV. 169/90, 9 Teşrinisani 1313/21 Kasım 1897). Dolayısıyla her ne kadar sayısı II. Abdülhamid döneminde artırılmış olsa da bu askerî çiftliklerin, dönemin at ihtiyacını karşılamaktan uzak oldukları anlaşılmaktadır.

Zikredildiği üzere bu çiftliklerdeki at ve diğer hayvan yetiştiriciliğinin geliştirilmesi için çiftlik taşınmazlarından elde edilen gelirler çiftliklere bırakılmıştır. Bu iç işleyiş sebebiyle olsa gerektir ki Veziriye çiftliğinin gelir- gider dengesi ve üretim faaliyetlerinin ayrıntılarına sınırlı derecede ulaşılmaktadır. İttihat ve Terakki yönetiminin başa geçmesi ve 1909 yılı itibariyle Veziriye çiftliğinin de Maliye Nezâreti denetimine alınmasıyla bu çiftlikler ile ilgili daha fazla veriye ulaşılmaktadır. Bu dönemle birlikte hara sistemine son verilmiş olup bu çiftlikler askerî çiftlik statüsünden çıkartılarak daha çok ziraî ve diğer hayvan yetiştiriciliği faaliyetlerine ağırlık veren çiftliklere dönüşmüştür. Bu çerçevede örneğin Çukurova çiftliği bir Fransız şirketine kiralanmıştır (Çetinkaya, 2018: 127). Veziriye ve diğer çiftliklerdeki damızlık atlar ise II. Abdülhamid döneminden kalma borçların karşılanması için satılarak kısa vadede gelir elde edilmeye çalışılmıştır. 1911-1912 yıllarında ise tekrar Remont⁴ çiftlikleri adı altında tay yetiştiriciliğine geri dönüş yapıldıysa da bu uygulamadan da etkili bir çözüm elde edilememiştir.

Bunların yanı sıra askerî çiftlikler bazı aşiretlerin veya muhacirlerin iskân edilmesi için de kullanılmıştır. Çifteler’de bazı Kafkas kökenli muhacirler iskân edilirken, Harnine ve Hamra çiftliklerinde ise Şammar ve Cubur gibi bazı aşiret mensuplarının iskân edildikleri anlaşılmaktadır (Köksal, 2009: 358-360; Erdem, 2018: 336-338). Konumuzu ilgilendiren Veziriye çiftliğinde ziraî faaliyet yapan ahalî bulunsa da çiftlik arazisinin iskân etme politikası için kullanıldığına dair bir veriye ulaşılamamıştır.

Osmanlı ordusunun bu dönemde ihtiyaç duyduğu at ihtiyacı askerî çiftliklerden arzu edilen seviyede karşılanamadığından at ihtiyacı başta aşiretler olmak üzere Osmanlı tebaasından ya satın alma ya da kiralama yöntemiyle halledilmeye çalışılmıştır (Emiroğlu ve Yüksel, 2003: 164). Anadolu ve Arap coğrafyalarındaki orduların ihtiyaçları bu şekilde halledilmeye çalışılmıştır. Veziriye çiftliğindeki atların birçoğu buradaki aşiretlerden satın alınan veya bu aşiretlerin reisleri tarafından hediye edilen atlardan oluşmuştur (Çiftçi, 2022).⁵ Diğer taraftan bilhassa 1. Ordu’nun ihtiyaç duyduğu atların ise Macaristan ve Rusya’dan ithal edilerek karşılanmaya çalışılmıştır (Akıncı, 2017: 46). Bir at deposu hüviyetini kazanmış olan Macaristan’da 1890’larda 2 milyonun üzerinde at yetiştirilmektedir ve bu sayı Osmanlı askerî çiftliklerindeki sayının iki katı kadardır. Osmanlı Devleti buradan 1865-1908 yılları arasında 17.000’in üzerinde at ithal etmiştir (Akay, 2021: 34,40-41). Abidin’e göre 20. yüzyıl başında Osmanlı’nın 1 milyon, Almanya’nın 4 milyon, Fransa’nın 3 milyon, Rusya’nın ise 36 milyon civarında at mevcudu bulunmaktadır (Akıncı, 2017: 27-28). Aşağıda vurgulanacağı üzere bu ithal Macar ve Fransız aygır ve kısrakların Veziriye çiftliğinde de bulundurulduğu anlaşılmıştır (BOA, MLE.EEM. 771/36, 10 Teşrinisani 1325/ 23 Kasım 1909).⁶ Dolayısıyla Osmanlı Devleti 19. yüzyılda ihtiyaç duyduğu atları ya ithal ederek ya halktan satın alarak ya da kiralarak tedarik etmiştir.

VEZİRİYE ÇİFTLİĞİNİN KURULUŞU

Veziriye çiftliği Bağdat’ın kuzeydoğu istikametinde yer alan Veziriye isimli arazide II. Abdülhamid’in emriyle 25 Nisan 1893/8 Şevval 1310 tarihinde kurulmuştur (BOA, BEO. 370/27747, 29 Şaban 1311/ 7 Mart 1894). Veziriye çiftliğinin idaresi ve gelirleri çiftlik emrine verilmiştir. Veziriye arazisinde yapılan sınır tespitiyle buradaki vakıf ve mülk araziler ile çiftlik arasındaki sınır belirlenmiştir. Çiftlik, birçoğu zaten mîri arazi olan Veziriye arazisinin tapu ile bedelsiz olarak 6. Ordu’ya devriyle kurulmuştur (BOA, BEO. 260/19445, 15 Muharrem 1311/ 29 Temmuz 1893). Veziriye ve diğer askerî çiftlikler zikredildiği üzere Seraskerlik bünyesindeki Çiftlikât-ı Askerîye Nezâreti’ne bağlıdır (BOA, Y.MTV. 192/21, 29 Haziran 1315/11 Temmuz 1899). II. Abdülhamid’in iktidarını kaybettiği döneme kadar da bu şekilde idaresi sağlanmıştır. Bu çiftliğe 6. Ordu’ya bağlı olan 31. Süvari Alayı’nın 1. Bölüğü yerleştirilmiştir. Haziran 1908’de ise ilgili bölüğün çiftlikteki ahaliyle yaşadığı sorunlardan dolayı bu

⁴ *Re-mount* kelimesi ata yeniden binmek, ölen atın yerine yeni at ikame etmek anlamına gelmektedir. 19. yüzyılda bazı Avrupa Devletlerinde askerî kuvvetler bünyesinde tay yetiştiriciliği için açılmış haralar bu isimle adlandırılmıştır. Ortalama 3-4 yaşlarında haraya alınan tayların beslenerek orduya sevki planlanmıştır. Remont uygulaması II. Abdülhamid döneminde kabul edilmiştir. 4.,5. ve 6. Ordularda Remont bölükleri oluşturularak Remont deposu uygulamasına gidilmiştir (Tan, 2015: 10-13, 44-45; Akıncı, 2017: 54).

⁵ Malatya Sultansuyu çiftliği de yöredeki görevli ve eşraf tarafından verilen atlarla geliştirilmiştir (Tan, 2005: 19-20).

⁶ Ayrıca bkz. Ekler başlığındaki fotoğraflar.

bölük çiftlikten çıkarılmış yerine ise aynı ordunun 32. Alayı'nın 3. Bölüğü çiftliğe yerleştirilmiştir (BOA, Y.MTV. 311/50, 16 Cemaziyelevvel 1326/ 16 Haziran 1908). Çiftlikât-ı Askerîye Nâzırı Ferik Muzaffer Paşa'nın belirttiğine göre Veziriye çiftliği vaktiyle çöl halinde olan ölü bir arazide kurulmuştur. Ona göre Veziriye çiftliği “*cins-i feres(in) ıslahı ve teksiri*” amacıyla yani buradaki at cinslerinin iyileştirilmesi ve çoğaltılarak askerî hizmetlerde kullanılması amacıyla ihdas edilmiştir (BOA, DH.MKT. 2563/10, 19 Ramazan 1319/ 30 Aralık 1901).⁷ 6. Ordu'nun hareket kabiliyetini sınırlayacak derecede az at sayısına sahip olması yukarıdaki sebeplerin yanı sıra Veziriye'de bir askerî at çiftliğinin kuruluşunu zorunlu kılmıştır (Tan, 2005: 48).⁸

Bağdat Osmanlı Devleti'nin doğu coğrafyasındaki en stratejik lokasyonlarından biri olmuştur. İngiltere'nin Hindistan ve Güney Batı İran'da artan siyasi ve ticari faaliyetleri Osmanlı Devleti'ni endişelendiren bir konu olmuştur. 6. Ordu merkezinin Bağdat'ta konuşlanmış olması bu açıdan önemlidir. Veziriye, Bağdat vilayetinin Horasan kazası dâhilinde, Dicle ve Diyala nehirlerine komşu bir arazide kurulmuştur. Bu bölgede Aneze ve Şammar gibi yüksek oranda safkan Arap atlara sahip konar-göçer çöl aşiretleri bulunmaktadır (Eroğlu, Babuçoğlu ve Özdil, 2012: 100). Öyle ki bu potansiyelden dolayı 19. yüzyıl boyunca aşiretlerce Irak'tan Hindistan'a kaçak yollarla yıllık ortalama 2.000 kadar at ihraç edilmektedir (*Beygir Islah ve Teksiri*, 1926: 28; Tan, 2014: 243). Hatta zaman zaman at ihracatı hükûmet tarafından yasaklanmak durumunda kalmıştır (Tan, 2014: 243). Abidin'e göre bu yüzden Irak yöresindeki at sayısı azaldığı gibi at cinsinin kalitesi de zarar görmüştür. Hatta Malatya Sultansuyu çiftliğinin 1909 yılında dağıtılan damızlıkları da tüccar tarafından satın alınarak Hindistan'a satıldığı vurgulanmıştır (Akıncı, 2017: 112-113,157).

Veziriye çiftliğinde yalnızca at cinsinin ıslahı ve sayısının artırılmasına yönelik bir hayvancılık yapılmamıştır. Atçılığa finansman sağlaması için diğer hayvanlar da beslenmiş ve çiftlik arazisinde ziraat yapılmıştır. Bu arazide hububatın ekilerek ve yaygınlaştırılarak hem vilayetin üretimi artırılmaya çalışılmış hem de boş kalan araziden gelir elde edilmesine gayret edilmiştir. Bu çerçevede Veziriye çiftliğinde hububat üretimi gerçekleştirilmiş ve bir hayli gelir elde edilmiştir. Fakat bu gelirlerin çiftliğin esas fonksiyonu olan at yetiştiriciliğini tam olarak besleyebildiğine dair bir veri bulunmamaktadır. Tam aksine Çiftlikât-ı Askerîye Nâzırı Muzaffer Paşa bu gelirlerin, değerleri yüksek damızlıklara karşılık gelmediğini belirtmiştir (Tan, 2005: 40-41). Bu tür askerî çiftliklerdeki damızlık masrafları için vilayet yönetimlerinin desteği istenilmişse de Bağdat valiliğinin aksi yönde çiftlik gelirlerine el koymaya çalıştığı dahi anlaşılmaktadır (BOA, Y.MTV. 233/98, 16 Cemaziyelevvel 1320/ 21 Ağustos 1902).

Bunun yanı sıra bu tür çiftliklerin daha ikincil bir öneme sahip bazı işlevlerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 1900 yılında Paris Dünya Sergisi'nde gerçekleşen at yarışmalarına Çifteler, Sultansuyu ve Veziriye çiftliklerinden Osmanlı Devleti'ni temsilen 5 kısra ve 6 aygır gönderilmiştir. Burada yapılan yarışmada Osmanlı Devleti'nden gönderilen Şüveyme isimli aygır altın madalyayla birinci olurken, Sultansuyu'ndan gönderilen Arap Seklavi cinsi bir kısra da ikinci seçilmiştir (Gür, 2014: 61). Gönderilen atların “*Irk-ı Arab'a mensub*” atlar olduğu vurgulanmaktadır (BOA, Y.MTV. 207/15, 2 Cemaziyelahir 1318/ 27 Eylül 1900). Bilhassa Veziriye'deki atların birçoğu bu tür atlardan oluşmaktaydı. Bu atların bir kısmı da Bağdat bölgesinde görev yapan idarecilerce kendilerine aşiretler tarafından hediye edilen atların çiftliğe devredilmesiyle toplanmıştır (BOA, DH.MKT. 2358/117, 14 Safer 1318/ 13 Haziran 1900; Çiftçi, 2022).

⁷ Akıncı'ya göre cinsin iyileştirilmesinden kasıt atın yüksek boya sahip olmasıdır (Akıncı, 2017: 54).

⁸ 1889 yılında Bağdat'taki 6. Ordu'nun 2.000 civarında ata ihtiyacı vardır. Aneze ve Şammar aşiretlerinden alınacak vergi ve askerlik hizmetleri karşılığında bu aşiretlerden at tedarik edilmesi planlanmıştır.

Resim 1: 1900 yılında Paris’te düzenlenen fuarda Osmanlı Devleti’ne altın madalya kazandıran Şüveyme isimli at ve seyisi (Batu, 1962: 183).

VEZİRİYE ÇİFTLİĞİNİN KURULMASINDA AŞİRETLERİN ETKİSİ

Veziye çiftliğinin kurulma gerekçesi olarak bölgedeki aşiretlerin önemli bir pay ve rolü bulunduğu anlaşılmaktadır. Dâhiliye ve Defter-i Hâkâni Nezâretlerine gönderilen 25 Nisan 1893 tarihli belgede çiftliğin aşiretlerden satın alınacak tayların beslenmesi için inşa edilecek olduğu belirtilmektedir:

Levâzım-ı şitâiyelerini tedârik etmek üzere her sene Eylül ibtidâsında Bağdat civarına gelmekte olan aşâir-i urbandan cihet-i askerîyece iştirâ olunacak tayların beslenmesi için Bağdat’ın poyraz cihetindeki arâzi-i emiriye’den Veziye arâzisi (BOA, BEO. 188/14060, 13 Nisan 1309/25 Nisan 1893).

Bağdat bölgesinde Aneze başta olmak üzere Şammar gibi çöl aşiretleri yaşamaktaydı. Her ne kadar Veziye çiftliğine bu aşiretlerin yerleştirilip yerleştirilmediği bilinmese de Veziye’nin kuzeyinde bulunan Harnine Çiftliği Şammar ve Cubur aşiretleri mensuplarının iskân ettirilmesi için de faaliyet göstermiştir (Köksal, 2009: 359-360; Erdem, 2018: 338). Henüz konar-göçer olan bu aşiretler, Eylül başlarında şehirlere gelerek buradan ihtiyaç duydukları hububatı alarak çöl içlerine çekilmekteydiler. Veziye arazisinin kurulmasında söz konusu aşiretlerin sahip oldukları atların önemli bir etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu aşiretlerden alınacak atların “*ıslah ve teksiri*” yani cinsin iyileştirilerek çoğaltılması Veziye çiftliğinin kurulmasındaki aslı sebeplerden biri olmuştur (BOA, BEO. 1205/90348, 12 Cemaziyelevvel 1316/ 28 Eylül 1898). Akıncı (2017:111)’ya göre sadece Musul vilayetinde yaşayan aşiretlerin yaklaşık olarak 200.000 civarında atı bulunmaktadır. Batu’ya göre de safkan Arap atlarının asıl yetiştirilme yerleri Suriye ve Irak bölgeleri olup bilhassa Aneze ve Şammar aşiretleri büyük bir potansiyele sahiptirler (Batu, 1962:183). 1899 yılına ait Bağdat vilayet salnamesinde söz konusu durum ayrıca vurgulamaktadır:

Arz üzerinde Arabistan hayvanları gibi vücudca güzel mütenâsib ve fiilen devamlı ve metânetli hayvan bulunmaz iddiası pek doğrudur. Irak’ın her yerinde âlâ hayvanlar bulunursa da bunların âlâları sırf bedevi olan Şammar ve Aneze’de mümâsil kabâilde bulunur (1899/1317 Tarihli Bağdat Vilayet Salnamesi, 1899: 26).

Bu aşiretlerden alınacak tayların sayısının artırılarak çoğaltılması ve farklı Osmanlı coğrafyalarında da damızlık olarak kullanılmaları Veziye çiftliğinin kurulmasını sağlamıştır. Bu potansiyel yalnızca Veziye’ye münhasır olmayıp aynı zamanda Sultansuyu ve Hamra çiftliklerinin de kuruluşunda 4. ve 5. Ordu bölgesindeki at sahibi aşiretlerden ziyadesiyle faydalanılmıştır (Tan, 2005: 45). Hindistan’a yapılan at ticaretinin kaynağını da bu aşiretler oluşturmuştur (Batu, 1962: 26; Akıncı, 2017: 46). Bu atlar İngiliz sömürge alaylarının ihtiyaçları ve Bombay’da düzenlenen at yarışmaları için kullanılmıştır. Yıllık ortalama 2.000’in üzerinde at sevkiyatının Irak bölgesinden yapılmasından dolayı at ihracatı yasaklanmış, buna rağmen bu ticaret kaçak yollarla devam etmiş ve aşiretlerin at ihraç etmelerinin önü alınamamıştır (Tan, 2004: 241-243).

Veziye çiftliğindeki çöl aşiretlerinden satın veya hediye alınan bu Arap atları Osmanlı Devleti’nin farklı bölgelerine ve çiftliklerine damızlık aygır ihtiyacını sağlamak üzere gönderilmiştir.

1898 yılında Veziriye çiftliğinden Bingazi sancağına gönderilmek üzere 6 baş âlâ Arap atı 100'er lira karşılığında talep edilmiştir (BOA, BEO. 1205/90348, 12 Cemaziyelevvel 1316/ 28 Eylül 1898). Bu atların Bingazi'deki at cinsinin iyileştirilmesi ve çoğaltılması için kullanılacağı belirtilmektedir. Veziriye çiftliğinin sahip olduğu safkan Arap atı cinslerinin Osmanlı Devleti topraklarında inşa edilmiş diğer çiftliklerdeki atların iyileştirilmesi için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. 1899 yılında Eskişehir civarındaki Çifteler, Malatya'daki Sultansuyu ve Adana'daki Çukurova çiftliklerine Veziriye çiftliğinden 22 baş damızlık aygır gönderilmiştir (BOA, Y.MTV. 192/21, 3 Rebiyülevvel 1317/ 12 Temmuz 1899; Emiroğlu ve Yüksel, 2003: 305). Bu atlar için yaklaşık olarak 9.000 kuruşluk bir masraf yapılmıştır. Diğer çiftliklerin Bağdat'taki Veziriye çiftliğinden damızlık at talebinde bulunmaları hiç kuşkusuz Bağdat ve çevresinde yer alan çöl aşiretlerinin iyi cins atlara sahip olmalarından kaynaklanmıştır. Sadece Şammar aşireti 10 bine yakın atlıya sahip iken, Aneze aşireti ise onların iki katı kadar ata sahiptir. Bu da söz konusu aşiretlerin sahip olduğu at potansiyelini ortaya koymaktadır (Emiroğlu ve Yüksel, 2003: 60). Veziriye'de bu damızlık hayvanlardan yararlanılmış olursa da çiftlikte yüksek sayıda at yetiştirildiğine veya daha iyi bir cins elde edildiğine dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Örneğin Çifteler çiftliğinden orduya yıllık 100- 150 arasında atın verildiği bilirse de Veziriye çiftliğinden orduya düzenli veya düzensiz ne kadar atın verildiği bilgisi Sultansuyu ve Hamra çiftliklerinde de olduğu gibi bilinmemektedir (Tan, 2005: 21,163).⁹ Çiftliğin yalnızca at cinsinin iyileştirilmesi için değil tarımsal amaçlar götüğünü de belirtmek gerekir.

VEZİRİYE'DE ZİRAATIN GELİŞTİRİLMESİNE DAİR ÇABALAR VE SORUNLAR

II. Abdülhamid döneminde Emlâk-ı Hümayun'a kayıtlı mülklerin, çevre arazilerin de satın alınarak eklenmesi yoluyla genişletilmeye çalışıldığı bilinmektedir (Terzi, 2020: 97). Benzer bir durum Veziriye için de söz konusu olmuştur. Veziriye çiftliğinde hububat üretimi için de girişimde bulunulmuş ve askerî çiftlik arazisi genişletilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Osmaniyeli Rakkası isimli arazinin 30.000 kuruş bedelle satın alınarak Veziriye çiftliğine dâhil edilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, DH.MKT. 2564/71, 7 Teşrinisani 1317/ 20 Kasım 1901). Bu miktar yine çiftlik gelirlerinden ödenerek halledilmeye çalışılmıştır. Fakat çiftlik memurları arasında ortaya çıkan ihtilaflardan dolayı bu işlemlerin Dersaadet'in ısrarlarına rağmen tam olarak gerçekleşip gerçekleşmediği anlaşılamamaktadır. Veziriye çiftliğinde bu gibi birçok mesele ortaya çıkmıştır. Bu meselelerden en önemlisi arazideki su ihtiyacının giderilmesiyle ilgili olarak ortaya çıkmıştır.

Veziriye çiftliğindeki su sorununu çözmek için Diyala nehri üzerinde inşa edilecek kargir bir bende ihtiyaç duyulmuş ve tarımın burada verimli bir şekilde yapılması için bu talep Seraskerlik üzerinden Sultan'a sunulmuştur (BOA, Y.MTV. 194/26, 7 Cemaziyelevvel 1317/ 13 Eylül 1899). Benzer bir durum daha önce 1888 yılında Çifteler çiftliğinde de yaşanmış ve 2.220 kuruşluk masrafı olan bir su kanalı halk desteğiyle inşa edilmişti (Tan, 2005: 128). Veziriye'de 1899 yılında yapılan tahkikata göre bu bendin inşası için 4.000- 5.000 liralık bir masrafa ihtiyaç duyulmuştur. Mahsulâtın artışı ve tarlaların sulanması için bu bendin gerekli olduğu ve bu masrafın çiftliğin gelirlerinde önemli bir artış sağlayacağı vurgulansa da bu bendin inşa edilmediği anlaşılmaktadır. 1901 yılında bu sefer Çiftlikât-ı Askeriye Nâzırı Ferik Muzaffer Paşa, bu teklifi yeniden gündeme getirmiştir. Ona göre Veziriye çiftliği her ne kadar hayvan yetiştirmek üzere açılmış olsa da son zamanlarda asli gayesinin ötesinde tarımsal faaliyetlere önem verilmiştir.¹⁰ Ordunun ihtiyaç duyduğu at ihtiyacını karşılamak amacıyla açılan bu çiftlikte sermaye tedariki için ziraatın geliştirilmesine çalışılmış ve 400-500 feddanlık¹¹ bir arazinin tarımı yapılmıştır. Tahkikat için gönderilen 31. Süvari Alayı'ndan Hüseyin Bey'in raporuna göre su memurlarının keyfi ve düzensiz olarak suyu kesmelerinden dolayı ziraî üretim sekteye uğramıştır. Diyala nehrinden çekilen suyun eksik veya fazla gönderiliyor oluşu bazı toprakları susuz bırakırken, bazı yerlerde de suyun çöle boş yere akmasına neden olduğu kaydedilmiştir. Bunun önüne geçilebilmesi için yukarıda vurgulandığı üzere 4.000-5.000 liralık bir masrafı olan bir bendin yapılması istenmiştir (BOA, DH.MKT. 2563/10, 19 Ramazan 1319/ 30 Aralık 1901). Sonraki yıllarda da benzer şekilde yapılan vurgulara göre bu bent inşa edilmemiş ve Veziriye çiftliğinde tarım ve dolayısıyla at üretimi kapasitesi istenilen seviye ve verimliliğe ulaşmamıştır.

⁹ Taha Bey'e göre 1324 senesinde askerî çiftlikler içerisindeki en gelişmiş olan Çifteler'den orduya sadece 135 at teslim edilmiştir. (Akbal, 2007: 131). Akıncı'ya göre ise daha önceki yıllarda Çifteler çiftliğinden yıllık 300-400 at orduya verilirken daha sonra bu oran 40-100 arasında düşmüştür (Akıncı, 2017: 306,310).

¹⁰ Akıncı Çifteler çiftliği için de aynı durumdan bahsetmektedir (Akıncı, 2017: 306).

¹¹ Sami'ye göre Feddan bir çift öküz ile bir günde sürülen arazi miktarıdır (Sami, 2004: 984).

Çiftlik arazisinin bölgenin önde gelenlerine kiraya verilmesi ve karşılığında öşür alınması ile çiftliğe gelir sağlanmıştır. Bu durum Emlâk-ı Hümâyun'a kayıtlı araziler ile paralellik göstermektedir (Terzi, 2020: 99). Tüccara satılan hububat üzerinden de sıcak para çiftlik idaresine geçmiştir (BOA, ML.EEM. 643/7, 16 Zilhicce 1325/ 20 Ocak 1908). Arazide ikamet eden ahaliden de doğrudan alınan vergilerle çiftlik gelir elde etmiştir. Örneğin Ekim 1900'de Süleyman El-Hac Salih El-Mehdi çiftlik yönetiminden aldığı izinle hububat, saman vs. üzerinden vermeyi taahhüt ettiği öşür karşılığında bir kısım toprağın işletme iznini almıştır (BOA, ML.EEM. 372/65, 28 Cemaziyelahir 1318/ 23 Ekim 1900). Arazinin bu şekilde işletiliyor oluşu eşraf arasında bazı anlaşmazlıklara neden olmuştur (BOA, ML.EEM. 380/15, 25 Şaban 1318/ 18 Aralık 1900). Bu anlaşmazlıklardan dolayı birçok defa çiftliğin suları eşraf veya ahali tarafından kesilmiştir (BOA, DH.MKT. 2472/81, 29 Mart 1317/ 11 Nisan 1901). Bazı arazi sahipleri ise çiftlik müdürünün kendilerine tahsis edilmiş olan ahırları başkalarına verdiği ve sularının kesilmesinden dolayı ürünlerinin zayı olduğu gerekçeleriyle çiftlik müdürünü Çiftlikât-ı Askeriye Nezâreti'ne şikâyet ettiği anlaşılmaktadır (BOA, ML.EEM. 719/67, 29 Teşrinisani 1324/ 12 Aralık 1908). Bu durum çiftlik idaresindeki düzensizliklere ayrıca işaret etmektedir.

Veziyeye çiftliğinde ortaya çıkan en önemli belirsizliklerden bir diğeri ise çiftlik arazisi gelirlerinden alınacak öşrün çiftlik idaresine mi yoksa vilayet idaresine mi ait olduğudur. 1902 yılında Bağdat vilayeti yönetimi çiftlik arazisinden üretilen hububattan öşür talep etmiştir. Burada yerleşik olan ahalinin ürettiği mahsulden yerel mülkî idarenin vergi talebine çiftlik yönetimi karşı çıkmıştır. Bu durumu Seraskerlik çiftliğin kuruluş gayesindeki amaçlara zarar verebilecek bir eylem olarak tanımlamıştır (BOA, Y.MTV. 233/98, 16 Cemaziyelevvel 1320/ 21 Ağustos 1902). Çiftlik gelirlerinin yine çiftliğe ait olduğu belirtilmiş ve vilayet yönetiminin öşür toplamasına izin verilmemiştir. Fakat sonraki 1904 ve 1905 yıllarında da bu sefer Çukurova ve Veziyeye çiftliklerinde üretimi yapılan koza ve susam için de vergi talebinde bulunulmuştur (BOA, ŞD. 413/21, 18 Mart 1320/ 31 Mart 1904 (41. görüntü)). Bu durum nihayetinde Şûrâ-yı Devlet'in Maliye dairesine nakledilmiştir. Verilen kararda çiftlik gelirlerine yerel idarelerce el konulmaması gerektiği vurgulanmış ve bu durum Maliye Nezâreti'ne bildirilmiştir (BOA, BEO. 2268/170060, 14 Zilkade 1321/ 1 Şubat 1904; BOA, BEO. 2512/188365, 6 Zilhicce 1322/ 11 Şubat 1905; BOA, ŞD. 413/21, 7 Şevval 1321/ 27 Aralık 1903 (37. görüntü)).¹² Bu da II. Abdülhamid döneminde at yetiştiriciliği için Çiftlikât-ı Askeriye'ye özel bir önem verildiğini göstermektedir. Fakat çiftlikteki su sorununun çözülmemiş olmasından dolayı ziraî üretimde arzu edilen seviyeye ulaşamamıştır.

VEZİRİYE ÇİFTLİĞİNİN MALİYE NEZÂRETİ'NE DEVRİ

II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nde yönetimin ağırlık merkezi bürokrasiden tekrar saraya geçmiştir. Bu dönüşümün bir ayağını da II. Abdülhamid döneminde birçok arazinin Hazine-i Hassa Nezâreti kapsamında Emlâk-ı Hümâyun'a kaydedilmesi oluşturur. Bir nevi saray hazinesi olarak fonksiyon gösteren Emlâk-ı Hümâyun'un kapsamı bu dönemde genişlemiştir. Fakat bu artışa rağmen Hazine-i Hassa Nezâreti'nin masraf ve giderlerinde artış söz konusu olmuş ve bütçe açığı kapanmamıştır. Henüz II. Abdülhamid döneminde bazı at ve çiftlik hayvanları bu sebeple satılarak bütçe açığı kapatılmaya çalışılmış ve tasarrufa gidilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile bu satışlar hızlandırılmış ve II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle bazı çiftlikler hariç olmak üzere 1876-1908 yılları arasında Emlâk-ı Hümâyun'a kaydedilen tüm arazi ve mülkler Maliye Nezâreti'ne devredilmiştir. Milyonları bulan Hazine-i Hassa Nezâreti borçlarını kapatmak amacıyla çiftliklerdeki hayvanlar satılmıştır. Çiftlikât-ı Askeriye de bu çerçevede Maliye Nezâreti'ne devri yapılmıştır (Akbal, 2007: 126). Veziyeye çiftliği de diğer askerî çiftlikler gibi arzu edilen fonksiyonuna ulaşamadığından dolayı gelir elde edilmesi için Maliye Nezâreti'ne devredilmiş ve hayvanları satılmıştır. Köksal'ın da vurguladığı üzere II. Abdülhamid döneminde açılan askerî at çiftlikler tam olarak amacına ulaşamamış, bölge hayvancılık ve tarımına büyük bir katkı sunmamış, yalnızca askerî çiftliğe ek bir gelir sağlamıştır (Köksal, 2009: 352). Çiftlik hayvanları ve eşyaları bu yüzden kısa vadede değerinin altında satılmış ve bu proje sona erdirilmiştir (Batu, 1962: 70; Tan, 2005: 166). Veziyeye çiftliği idaresi bu çerçevede II. Abdülhamid'in hal edilmesiyle 1909 yılı Nisan ayında Maliye Nezâreti'ne bırakılmıştır. Bu tarihten itibaren Bağdat Emlâk-ı Emiriye İdaresi, Bağdat ve çevresindeki çiftlik ve mukataaların idaresini yürütmeye başlamıştır. Bu devir işlemleri sırasında bazı gecikmeler yaşanmış, Ekim 1909 yılına kadar Maliye'ye ait herhangi bir memurun ataması

¹² Halep'teki Hamra çiftliğinden de Maliye tarafından öşür toplama girişiminde bulunulmuş olsa da ilgili memurlar öşür toplamadığı için geri çevrilmiştir.

gerçekleşmemiş ve çiftlik yalnızca bir topçu askerinin gözetimine bırakılmıştır (BOA, ML.EEM. 776/22, 7 Kanunuevvel 1325/ 20 Aralık 1909).

Veziye ve Harnine çiftliklerinde sınırlı sayıda hayvanın bulunması ve bilhassa Harnine çiftliğinde demirbaşların bulunmaması Nisan 1909'da Maliye'ye devredilen çiftlik mallarının suistimal edilmiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bağdat valisine göre Harnine'de demirbaş bulunmamaktadır (BOA, ML.EEM. 759/35, 3 Mart 1325/ 16 Mart 1909). Veziye'de de devredilen herhangi bir demirbaş ve hububata arşiv bilgilerinde rastlanmamıştır. Sadece 168 baş hayvanın Bağdat valiliğince kayıt altına alındığı vurgulanmaktadır. Bu dönemde yapılan tetkikata göre 71 Arap ve Macar kısrağ, 57 tay, 20 aygır ve 20 katır Veziye çiftliğinde bulunmaktadır. Diğer çiftliklerde olduğu gibi burada da yabancı Macar kısrağının bulunması Veziye'de de at neslinin ıslahı için çalışmaların amaçlandığını göstermektedir (Köksal, 2009: 349). Bu hayvanlardan yalnızca 27 kısrağ ve 3 aygırın damızlık olarak muhafaza edileceği, diğer 138 hayvanın ise satılacağı bilgisi paylaşılmaktadır. Nitekim 1910 Haziranı'nda Veziye'de 32 baş at kalmış olup bunlardan yalnızca 13'ü damızlıktır. Bu atların 13'ünün diğer çiftliklere naklinin aciliyeti vurgulanmış, diğerlerinin de satılacağı bilgisi paylaşılmıştır (BOA, ML.EEM. 802/13, 24 Mayıs 1326/ 6 Haziran 1910). Böylelikle 1893 yılında at ıslah ve çoğaltılması için açılan Veziye'de 1910 yılına gelindiğinde neredeyse hiçbir at kalmamış ve bu proje akim kalmıştır.

II. Abdühamid fotoğraf arşivinde bulunan fotoğraflardan da anlaşıldığı kadarıyla Veziye çiftliğinin Maliye'ye devri öncesinde farklı hayvanlar da beslenmiştir. Atların ıslah ve çoğaltılması gibi ithal ve yerli inek ve boğalar için de aynı amacın farklı çiftliklerde ve Veziye'de uygulamaya döküldüğü anlaşılmaktadır (Köksal, 2009: 351).¹³ Fakat Veziye'de Maliye'ye devredilen hayvanlar arasında inek ve boğalar bulunmamaktadır. Bu hayvanların henüz devir öncesinde çiftlik yönetimince satılmış olabileceği anlaşılmaktadır. Yine aynı tarihlerde Eskişehir Çifteler çiftliğinde 746'sı at ve çoğunluğu koyun olmak üzere 20.000 civarı hayvan bulunmaktadır. Burada da 13.327 hayvanın yani hayvanlarının çoğunun satılmasına karar verilmiştir (BOA, ML.EEM. 778/3, 19 Ağustos 1325/ 1 Eylül 1909). Bu açıdan Çifteler çiftliğindeki hayvancılık yukarıda da vurgulandığı üzere üretim ve idare açısından her ne kadar yeterli olmasa da Veziye'ye oranla çok daha aktif bir seviyede yürütülmüştür. Zira Çifteler'de 1892 yılında 1.542 at bulunurken, Sultansuyu çiftliğinde 400 at bulunmaktadır ve Veziye çiftliği de 400 hayvan barındıracak kadar tavlalara sahiptir (Akıncı, 2017: 159; Tan, 2005: 143,154,164).

Mayıs 1909'da Bağdat vilayet yönetiminden Maliye'ye iletilen yazılarda Veziye çiftliğinde numune tarlalarının oluşturulması, ziraat okullarının açılması ve bazı masrafların yapılarak binaların inşası tavsiye edilmiştir (BOA, BEO. 3559/266921, 6 Cemaziyelevvel 1327/ 2 Mayıs 1909; BOA, DH.MKT. 2810/34, 21 Rebiyülahir 1327/ 12 Mayıs 1909). Maliye'ye bırakılması sonrasında da Veziye çiftliğinde at yetiştiriciliğinden ziyade tarıma ağırlık verilmesine yönelik bir planlama yapılmıştır. Veziye çiftliğinde ziraat faaliyetinin geliştirilmesi için Bağdat valisinin salık verdiği bazı bilgiler, yukarıda zikredildiği üzere Çiftlikât-ı Askerîye Nâzırı'nın daha önce sunduğu öneriler ile benzerlikler göstermektedir. En önde gelen problem ise çiftliğin su sorununun çözülmesidir. Diğer tüm çiftliklerde olduğu gibi Veziye'nin de su yatağı kenarında olması açısından zengin bir su potansiyeli bulunmaktadır. Fakat asıl sorun Veziye'deki su kaynağının etkili bir şekilde kullanılamamasından kaynaklanmıştır. Bu çerçevede Bağdat valisi öncelikli olarak bu sorunun çözülmesi durumunda Veziye'de yıllık 5.000 liralık üretim sağlanabileceğini zikretmiştir (BOA, ML.EEM. 744/71, 7 Rebiyülahir 1327/ 28 Nisan 1909). Veziye çiftliğinin bu dönemde 800 feddan/160 dönümlük bir araziye sahip olduğu, 500 feddanlık kısmının ise ziraata uygun olduğu vurgulanmıştır. Bu açıdan Veziye daha kuzeydeki 186 feddanlık Harnine çiftliğinden çok daha büyük bir arazidir (Erdem, 2018: 337). Bağdat valisi su sorununun çözülmesi durumunda numune tarlalarının, ziraat okullarının ve hatta Bağdat vilayetindeki ziraatın geliştirilebileceğini belirtmiştir. Bu süreçte yeni yönetim için aylık 6.500 kuruş maaş tahsisi ile birer müdür, baytar, nalbant, mirahor, kâtip, 25 seyis, 2 anbar memuru, 3 süvari kolcu ve 1 odacının tayinini istemiştir (BOA, ML.EEM. 744/71, 7 Rebiyülahir 1327/ 28 Nisan 1909).

Maliye'ye devir sonrasında tohumluk temini gibi gerekçelerle ahaliye ödünç para verilerek çiftlikteki ziraat faaliyetine katkı sunulmaya çalışılmıştır (BOA, ML.EEM. 850/24, 21 Mayıs 1327/ 3 Haziran 1911). Arazinin hububat ekimine uygun olmayan yerlerinde bağ ve bahçelerin kurulması ve bazı ek şartlarla arazinin halka tapu edilerek hazineye ek gelir elde edilmesi de planlanmıştır (BOA, ML.EEM. 1102/20, 26 Zilkade 1332/ 16 Ekim 1914). Fakat bu faaliyetlerin Veziye'deki tarımsal faaliyetleri

¹³ Veziye'deki ithal ve yerli inek ve boğalar için bkz. Ekler.

beklenen oranda düzenli bir şekilde artırdığı söylenemez. Zira bazı yıllarda çiftlikte çalışan görevlilerin maaşlarında yaşanan eksikliklerin tamamlanması için Bağdat defterdarının ek bütçeye ihtiyacı olmuştur (BOA, ML.EEM. 1118/29, 23 Ağustos 1330/ 5 Eylül 1914; BOA, ML.EEM. 1154/24, 11 Nisan 1331/ 24 Nisan 1915).

Çiftliğin gelir ve giderleri yıllara göre değişmekle birlikte su sorunundan dolayı çiftlik gelirleri üretim potansiyelinin ancak yarısı veya üçte biri oranında kalmıştır. Veziriye çiftliğinin 1909 yılında yaklaşık 200 bin kuruşluk geliri ve 47 bin kuruş gideri vardır. Bu dönemde tarımsal faaliyetler çiftliğin en önemli geliri olup çiftlikte buğday, arpa, mısır, fasulye gibi ürünler yetiştirilmiştir. Han gibi kiraya verilen gayrimenkul gelirleri de çiftliğin önemli gelirlerinden olup çiftlikte tuğla ocağının da bulunduğu anlaşılmaktadır. 1909 yılındaki 47 bin kuruşluk giderin 32 bin kuruşunu personel maaşları oluşturmaktadır (BOA, ML.EEM. 1373/78, 23 Teşrinisani 1325/ 8 Aralık 1909). 1911 yılına ait kayıtlarda ise yıllık gelir 98 bin kuruş iken gider 53 bin kuruştur. Gelir kalemlerini yine kiraya verilen gayrimenkuller, arazide ekilen ürün gelirleri ve düzensiz gelirler oluşturmaktadır. Giderler ise maaşlar, düzensiz giderler (müteferrika), inşaat masrafı, harcırah ve mahsulât masraflarıdır. Tahakkuk eden bazı çiftlik gelirlerinin birkaç ay sonra tahsil edilebildiği anlaşılmaktadır. Bu yüzden çiftlikte çalışan görevlilerin maaşları bazı aylarda geç ödenmiştir. Mart, Nisan gibi senenin ilk aylarında çiftlik geliri düşük kalırken son aylara doğru yükselmiştir. Bu durum mahsulden elde edilen gelirlere dayalı tahakkuk eden miktarın geç tahsil edilmesinden kaynaklanmıştır (BOA, ML.EEM. 903/23, 16 Ağustos 1327/ 29 Ağustos 1911). 1913 yılına ait kayıtlarda ise çiftlikte kaç kişinin resmî görevli olarak çalıştıkları anlaşılabilmektedir. Bu çalışanların sayısı yukarıda Bağdat valisi tarafından önerilen sayıdan düşük olup bir memur, bir kâtip, iki bazen üç kolcu ve iki su memuru ile sınırlıdır. İlgili yılda çiftliğin dokuz aylık geliri 145 bin kuruş iken 15 bin kuruş civarı gideri bulunmaktadır (BOA, ML.EEM. 1068/3, 12 Eylül 1329/ 25 Eylül 1913).

VEZİRİYE'DE REMONT DEPOSU DENEYİM(SİZLİĞİ)

II. Abdülhamid 1888 yılından itibaren 4., 5. ve 6. Ordu'nun at ihtiyacını gidermek amacıyla Remont bölükleri kurdu muştur. Remont uygulamasında küçük yaşta satın alınan atlar ordu içerisindeki haralarda birkaç sene besletilerek orduya teslim edilmektedir. Veziriye çiftliğine ek olarak 1899 yılında inşa edilen ve Musul-Tikrit arasında kalan Harnine Çiftliği ise yine bu amaçla kurulmuştur (Erdem, 2018: 335). 1911 yılından itibaren İttihat ve Terakki yöneticilerinin Remont uygulamasına dönüş yaptıkları anlaşılmaktadır. Ordunun ihtiyaç duyduğu 30.000'e yakın hayvan ihtiyacının II. Abdülhamid'in geliştirdiği veya inşa ettirdiği askerî çiftliklerde kurulacak depolarda tayların yetiştirilerek orduda hizmete alınması hedeflenmiştir (Köksal, 2009: 344). 1912 tarihli bir arşiv kaydında bu durum şu şekilde belirtilmektedir:

Yerliden hayvanat mübayaasıyla ordu ihtiyacını bertaraf etmek Avrupa ordularının kâffesinde eskiden beri itihaz edilmiş bir usul olup ancak yaşı dolgun hayvanat tedârîki kâbil olmadığı cihetle tay mübayaasıyla birer sene kadar Remont depolarında bakılıp terbiye edildikten sonra kutaata tevriki icab ettiği cihetle Ordu-yu Hümâyunca da ahiren kabul olunan usul-ı mezkûra tevfi ken mübayaaya edilecek hayvanattan yaşı dolgun olmayanlarının muhafazası için Remont deposu itihaz edilmek üzere cihet-i askeriyeye terk edilmesi (BOA, BEO. 4053/303970, 8 Nisan 1328/ 21 Nisan 1912).

1912 yılında 100.000 lira Remont depoları için ayrılmış ve 6.000-8.000 civarı at satın alınmıştır (Emiroğlu ve Yüksel, 2003: 167). Satın alınacak tayların Remont çiftliklerinde bakılarak büyütülmesiyle ordunun at ihtiyacının tedarik edilebileceği planlanmıştır. Remont uygulamasıyla bir senelik tay bakımı sonrası bu atların orduda istihdam edilmesi planlanmıştır. Bu çerçevede tarımsal faaliyetin yukarıda bahsedildiği üzere sınırlı düzeyde devam ettirildiği Veziriye çiftliğindeki 250 dönümlük bir arazinin 1912 yılından itibaren ahır ve binaları ile birlikte Harbiye Nezâreti'ne bırakılması emri verilmiştir (BOA, BEO. 4053/303970, 4 Receb 1330/ 19 Haziran 1912). Planlamaya göre Osmanlı Devleti'ndeki her bir çiftlikte 500'er tay yetiştirilecektir (BOA, BEO. 4089/306654, 16 Şevval 1330/ 28 Eylül 1912). Veziriye'de de bu uygulamaya gidilmesi için karar verilmiş, fakat yaşanan gecikmelerden dolayı Nisan 1912'den Eylül 1912'ye değin birçok defa emirler çıkartılarak bu konudaki ciddiyet ve ivediliğe vurgu yapılmıştır (BOA, BEO. 4053/303970, 8 Nisan 1328/ 21 Nisan 1912; BOA, ML.EEM. 935/27, 18 Ağustos 1328/ 31

Ağustos 1912; BOA, BEO. 4089/306654, 16 Şevval 1330/ 28 Eylül 1912). Bu şekilde Remont deposunun Veziriye’de bir an evvel faaliyete girmesi istenmiştir.

Bu çerçevede 1912 yılı itibarıyla Veziriye çiftliğine bazı taylar gönderilmiştir. Bu dönemde Veziriye’de en az 30 baş aygır ve sayısını tam olarak bilemediğimiz oranda kısırak bulunmaktadır (BOA, ML.EEM. 950/24, 16 Haziran 1328/ 1 Temmuz 1912). Fakat gönderilen bu tayların çiftlikte yeteri kadar su bulunmamasından dolayı kuma hastalığına yakalandıkları bildirilmiştir (BOA, BEO. 4100/307456, 6 Zilkade 1330/ 17 Ekim 1912).¹⁴ Veziriye çiftliğinde devamlılık gösteren su sorunu sebebiyle burada Remont deposu uygulaması aracılığıyla tay yetiştiriciliği sekteye uğramıştır. Çözüm önerisi olarak nehirde su isale hattı çekilmesi düşünülmüşse de masraflarından dolayı bu öneriye sıcak bakılmamıştır. Ebu Gureyb mukataasında¹⁵ suyun olduğu belirtilmiş fakat burada da yeteri kadar binanın bulunmamasından dolayı bu seçenek de uygulamaya konulmamıştır. Son seçenek olarak Harnine çiftliğinin yeteri kadar ahır ve çayıra sahip olduğu belirtilerek Remont deposu uygulamasının Veziriye yerine Harnine çiftliğinde uygulanmasına karar verilmiştir (BOA, BEO. 4100/307456, 6 Zilkade 1330/ 17 Ekim 1912). Fakat Mart 1913’te Veziriye’de bulunan tüm aygır ve kısırakların “İbkâları zaten fâidesiz” yani muhafazalarının gereksiz olduğu belirtilmiştir. Yıllık masraflarının 30.000 kuruşu geçmesi sebebiyle bu damızlıklar müzayede ile 34.953 kuruş 30 para karşılığında satılmıştır (BOA, ML.EEM. 950/24, 9 Teşrinevvel 1328/ 22 Ekim 1912(17. Görüntü) ve 27 Teşrinevvel 1328/ 9 Kasım 1912 (20. Görüntü)).¹⁶ Su sorunundan dolayı Veziriye’de Remont deposu uygulamasından vazgeçilmiştir. Veziriye’de var olan suyun isale hattı veya bent inşalarıyla daha verimli bir şekilde kullanılabilir duruma getirilememesinden dolayı çiftlikte bu sorun süreklilik arz etmiş ve hayvan yetiştiriciliği sınırlı derecede kalmıştır.

SONUÇ

Osmanlı ordusunun bel kemiğini oluşturan atların tedarikine yönelik olarak açılan bu tür askerî çiftlikler, genel anlamda orduda gerçekleştirilen merkezileşmenin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Veziriye askerî çiftliği 6. Ordu’nun ulaşım ihtiyacını gidermesi için at tedarikini sağlamak üzere II. Abdülhamid döneminde kurulmuştur. Yukarıdaki tartışılan sebepler çerçevesinde Veziriye’de ortaya çıkan gelişmeler, diğer askerî çiftliklerde ortaya çıkan sonuçlarla paralellik göstermiştir. Atın yüksek boya sahip olması için at cinsinin iyileştirilmesine yönelik olarak gösterilen çabalar sonuç vermediği gibi daha önemli bir sorun olan at sayısını da yeterince artıramamıştır. Diğer askerî çiftliklerde de benzer problemlerle üretim seviyesinin artırılmamış olması askerî çiftliklerin plan ve programında etkin bir yöntemin uygulanamamış olduğunu göstermektedir. Çiftlikât-ı Askeriye Nâzır’ının da bizatihi söz konusu problemlerin altını sürekli olarak çizmesi bu durumu teyit etmektedir.

Veziriye çiftliğinin de kurulma gerekçesi bu arka plan çerçevesinde gerçekleşmiştir. Ancak 6. Ordu’daki at eksikliği ve yüksek sayıda at potansiyeline sahip kalabalık konar-göçer aşiretlerin Irak yöresindeki varlığı, çiftliğin öne çıkan açılma gerekçelerindedir. Irak ve Suriye yöresinden Hindistan’a kaçak yollarla yapılan at ihracatının bulunması ve hükümet tarafından bu potansiyelin ordu lehine değerlendirilmek istenmesi de dikkate değer bir diğer husustur. Veziriye’de eksikliği sıklıkla vurgulanan su bentleri ve kanalları maddi finansman eksikliğinden dolayı inşa edilememiştir. Dicle ve Diyala nehirlerinden gelen suyun değerlendirilemiyor oluşu çiftliğin en önemli gelir kalemini oluşturan ziraatın sınırlı düzeyde kalmasına neden olmuştur. At üreticiliğinde yalnızca kendi çiftliklerindeki gelirleriyle faaliyet gösteren Veziriye çiftliğinde bu yüzden finansman eksikliği yaşanmıştır. Askerî çiftlikler için gerekli olan etkili plan ve programların bulunmaması, su ve maddi finansman eksikliği gibi sorunlar yaklaşık otuz yıl faaliyet gösteren Veziriye çiftliğinin, beklenen at üretimini sağlayamamasına yol açmıştır.

Yazarlık Katkısı

Araştırma tek yazarlıdır.

Etik Kurul Beyanı

¹⁴ Çifteler çiftliğinde de kurutulamayan bataklıklardan dolayı hayvanlar mankafa ve kelebek olarak isimlendirilen hastalıklara yakalanmışlardı (Tan, 2005: 128).

¹⁵ Bağdat yöresindeki Ebu Gureyb mukataası Emlâk-ı Hümayun’a kayıtlı arazilerdendir. 1906 yılı itibarıyla bu mukataa idaresinde Zühdü Bey ile birlikte iki kâtip, bir odacı bulunmaktadır. Mescid-i Şerif Muallimi, Mescid-i Şerif Müezzini ve bir bevvalın da burada açılmış bir mektepte görev yaptığı anlaşılmaktadır (BOA, ML.EEM. 582/31, 12 Mart 1322/ 25 Mart 1906).

¹⁶ İlgili dosyadaki belgelerde çiftlikte suyun bulunmamasından dolayı bu durumla karşılaşıldığı belirtilmektedir.

Araştırma etik kurul onayı gerektirmemektedir.

KAYNAKÇA

- 1899/1317 Tarihli Bağdat Vilayet Salnamesi. <http://ktp.isam.org.tr/pdfsal/D02468131700000015.pdf> adresinden 07.01.2023 tarihinde erişildi.
- Akay, T. (2021). 19. Yüzyılda Macaristan'dan At İthalatı ve Osmanlı Atçılığına Etkileri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6(Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı), 30-51.
- Akbal, Z. (2007). Taha Bey ve "Emlak-i Devlet" İsimli Eserinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi). (Danışmanı: Prof. Dr. Zekeriya Kurşun). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Alpaslan, E. & Özdamar, T. (2019). *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Çukurova (Anavarza) Çiftlikât-ı Hümayûn-u Askerisi*. İstanbul: Hiperlink Yayıncılık.
- Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.) 188/14060; 260/194453; 370/27747; 1205/90348; 2268/170060; 2512/188365; 3559/266921; 4053/303970; 4089/306654; 4100/307456.
- Batu, S. (1962). *Türk Atları ve Yetiştirme Bilgisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi.
- Beygir Islah ve Teksiri*. (1926). İstanbul: Ziraat Vekâleti.
- Çakılcı, D. (2018). Sultan II. Abdülhamid'in Hayvan Merakı: Yıldız Sarayı'nda Kuşluk-ı Hümayûn Teşkilatı. *Tarih Dergisi*, 0(68), 57-100.
- Çetinkaya, R. (2018). Sultansuyu Harası (1865-1909). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). (Danışman: Doç. Dr. Emine Dinceç). Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çiftçi, E. (2022). Bir "Âdet-i Kadime" ve Sadakat Sağlama Yöntemi: 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Aşiret Reislerine Verilen Hilatler ve Hediyeleşme. *Hafıza Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(3), 118-138.
- Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.MKT.) 1327/1909; 2358/117; 2472/81; 2563/10; 2564/71; 2810/34.
- Emiroğlu, K. & Yüksel, A. (2003). *Yoldaşımız At*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Erdem, S. (2017). Osmanlı Devletinden Cumhuriyete Karalan Miras: Sultansuyu Harası. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 0(61), 145-178.
- Erdem, S. (2017a). Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Hayvan Yetiştiriciliğinde Standartlaşma Çalışmalarına Bir Örnek: Bağdat Veziriye Çiftliği/Remont Deposu İnşası. *100. Yılında Uluslararası Bağdat (Medinetü's-Selam) ve Kutü'l Amare Sempozyumu- 20-22 Aralık 2017* İçinde. İstanbul: Türk Tarih Kurumu.
- Erdem, S. (2018). Dicle Nehri Vadisinde At ve Beygir Cinsinin Islahına Yönelik Kurulan Bir Çiftlik: Harnini/Kharnini Çiftliği. *İstem*, 16(32), 329-344.
- Erdem, S. (2019). *Osmanlı Devleti Döneminde Malatya Sultansuyu Çiftliği'nin Tarihi Gelişimi*. Elazığ: Manas Yayıncılık.
- Erdem, S. (2019a). XIX. Yüzyıl Osmanlı Toprak Sisteminde Karşılaşılan Bir Kavram "Derbü'l-Menazil" ve Buna Bir Örnek: Bağdat-Veziriye Mukataası. (Ed. M. Öztürk & A. Değerli). *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 2 (İzmir, 25-27 Nisan 2019)* İçinde (s. 323-347). İzmir: İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
- Eroğlu, C., Babuçoğlu, M. & Özdil, O. (2012). *Osmanlı Vilayet Salnamelerine Göre Bağdat*. Ankara: Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Güllü, R. E. (2020). 19-20. Yüzyıllarda Avrupa'da ve Türkiye'de Askerî Posta Güvercini Kullanımı. *Belleten*, 84(301), 1189.
- Gür, N. (2014). 1900 yılı Uluslararası Paris Sergisinde Osmanlı Devleti. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). (Danışman: Prof. Dr. Ufuk Gülsoy). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Köksal, O. (2009). Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hâra-yı Hümayunu ve Türk Atçılığına Katkıları. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 333-363.
- Maliye Nezâreti Emlâk-i Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM.) 372/65; 380/15; 582/31; 643/7; 719/67; 744/71; 759/35; 771/36; 776/22; 778/3; 802/13; 850/24; 903/23; 935/27; 950/24; 1068/3; 1102/20; 1118/29; 1154/24; 1373/78.

- Özlu, Z. (2010). İstabl-ı Amire'de (Has Ahır) Bulunan Hayvanlar ve Beslenmeleri Üzerine Bazı Notlar. *Vakıflar Dergisi*, 0(32), 155-172.
- Sami, Ş. (2004). *Kâmûs-i Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Şûrâ-yı Devlet (ŞD.) 413/21.
- Tan, S. (2014). XIX. Yüzyılda Osmanlı-Hindistan Ticaretine Bir Örnek: At İhracatı. *Mediterranean Journal of Humanities*, IV(2), 239-247.
- Tan, S. (2015). Osmanlı Devleti'nde At Yetiştiriciliği (1842-1918). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). (Danışman: Prof. Dr. İsrail Kurtcephe). Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Terzi, Arzu T. (2020). *Hazine-i Hassa Nezâreti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzun, A. (2020). *İktisâdî ve Malî Yönleriyle İstabl-ı Amire (1500-1900)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yıldız Sarayı Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.) 169/90; 192/21; 194/26; 207/15; 233/98; 311/50.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Arşivi:

- NEKYA 90411/52. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90411---0052.jpg>.
- NEKYA 90956/33. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90956---0033.jpg>.
- NEKYA 90956/39. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90956---0039.jpg>.
- NEKYA 90953/17. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90953---0017.jpg>.
- NEKYA 90953/16. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90953---0016.jpg>.
- NEKYA 90956/1. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90956---0001.jpg>.
- NEKYA 90956/30. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90956---0030.jpg>.
- NEKYA 90956/38. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90956---0038.jpg>.
- NEKYA 90957/1. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90957---0001.jpg>.
- NEKYA 90957/2. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90957---0002.jpg>.
- NEKYA 90966/9. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90966---0009.jpg>.
-

EKLER

Ek Resim 1: Veziriye çiftliğindeki ahırları gösteren Çiftlikât-ı Askerîye Nâzırı Ferik Muzaffer Bey tarafından çekilmiş bir fotoğraf.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Arşivi, NEKYA 90411/52,
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90411---0052.jpg>.

Ek Resim 2: Veziriye çiftliğindeki yerli bir inek.
İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Arşivi, NEKYA 90956/33,
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90956---0033.jpg>.

Ek Resim 3: Veziriye iftliĐindeki yerli boğalar.
İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Arşivi, NEKYA 90956/39,
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90956---0039.jpg>

Ek Resim 4: 6. Süvari Fırka Kumandanı Ferik Kazım Paşa tarafından Veziriye çiftliğine hediye edilen bir kısarak. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Arşivi, NEKYA 90953/16.
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90953---0016.jpg>.

Ek Resim 5: Rabia Aşireti Reisi Celib en-Nesif tarafından hediye edilmiş bir at.
 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Arşivi, NEKYA 90953/17.
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAFI/90953---0017.jpg>

Ek Resim 6: Veziriye çiftliğindeki Macar kısırağı Raşel, tayı ve seyisi.
İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Arşivi, NEKYA 90956/1.
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90956---0001.jpg>.

Ek Resim 7: Veziriye Çiftliğindeki İsviçre Boğası Dilber.
İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Arşivi, NEKYA 90956/30.
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90956---0030.jpg>.

Ek Resim 8: Veziriye çiftliğindeki süt veren inekleri gösterir bir fotoğraf.
İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Arşivi, NEKYA 90956/38.
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90956---0038.jpg>.

Ek Resim 9: Veziriye çiftliğindeki Fransız aygır Monark.
İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Arşivi, NEKYA 90957/1.
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90957---0001.jpg>.

Ek Resim 10: Veziriye çiftliğindeki Macar aygırı Pandi ve seyisi.
İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Arşivi, NEKYA 90957/2.
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90957---0002.jpg>.

Ek Resim 11: Çiftlikât-ı Hümayûn Nâzirî Ferik Muzaffer Paşa.
 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Arşivi, NEKYA 90966/9.
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAFI/90966---0009.jpg>

